

Beszámoló a Klebelsberg Kuno ösztöndíj támogatásával végzett moszkvai kutatómunkáról

A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Klebelsberg Ösztöndíja támogatásával 2001 óta három ízben folytattam levéltári kutatómunkát Moszkvában. Ennek során a kutatást három levéltárra – az *Orosz Föderáció Külügyminisztériumának Levéltárára* (Архив Внесней Политики Россиjszkoj Federacii), az *Orosz Állami Politika- és Társadalomtörténeti Levéltárra* (Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialino-Polityicseszkoj Isztorii) és az *Orosz Állami Legújabbkori Történeti Levéltárra* (Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii) – koncentráltam.

Magyarország és a Szovjetunió második háború utáni kapcsolatára vonatkozóan az *Orosz Föderáció Külügyminisztériumának Levéltárában* található a legértékesebb és legtöbb, a kutatók számára is hozzáférhető iratanyag. A kutatás során elsődlegesen az ún. magyar referatúra iratanyagában végeztem feltáró munkát az 1945 és 1964 közötti időszakra vonatkozóan. (A levéltár munkatársainak tájékoztatása szerint az 1964 után keletkezett iratok titkos minősítését még nem oldották fel.)

A levéltárban magyar vonatkozású dokumentumok találhatóak még Molotov külügyminiszter, Visinszkij, Gromiko, Zorin népbiztos- illetve miniszterhelyettesek, illetve a háború utáni rendezéssel foglalkozó ún. Litvinov-bizottság és a jóvátételi kérdésekért felelős Ivan Majszkij iratai között is, ezek közül azonban csak néhány dossziét bocsátottak a rendelkezésemre. (Molotov külügyminiszter iratai közül az 1948-as magyar-szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény előkészítésével foglalkozó néhány dossziét; a Litvinov-bizottság anyagából a háború utáni határok megállapításával foglalkozó két bizottsági ülés (egyébként orosz nyelven már publikált) jegyzőkönyvét; Gromiko-irataiból az 1956-os magyarországi eseményeket megelőző és követő időszakból néhány, részben már ismert jelentéseket tartalmazó dossziét).

Külön kell említést tenni a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság anyagairól, amelyeket – ellentétben az Orosz Állami Levéltárban található németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács irataival – szintén ebben a levéltárban őriznek. A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság üléseiről készült orosz jegyzőkönyvek mellett megtalálható itt Vorosilovnak, a magyarországi SZEБ orosz elnökének, ill. helyettesének Szviridovnak az angol és amerikai képviselőkkel folytatott levelezése, és néhány, a SZEБ orosz vezetőjének és a megyei megbízottaknak adott utasítás is.

A SZEБ dokumentumai között találhatóak feljegyzések a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet megyei megbízottainak tanácskozásairól is. Ezek a dokumentumok korábban ismeretlenek voltak. Fontosságukat az adja, hogy adalékokkal szolgálnak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet részlege belső működési mechanizmusának megismeréséhez. Az iratokból kiderül, hogy valamennyi megyében működött szovjet SZEБ-megbízott, akik havi rendszerességgel tanácskoztak a SZEБ-et ténylegesen irányító Szviridov tábornok részvételével. Ezeken a

megbeszéléseken a megyei megbízottak beszámoltak az egyes megyékben zajló legfontosabb eseményekről (mezőgazdasági munkák állása, politikai gyűlések, az egyes pártok vezetőinek tevékenysége), majd Szviridov instrukciókkal látta el őket. A SZEK-megbízottak a pártok tiltakozása ellenére közvetlenül is beavatóztak az adott megye belső életébe, de emellett tudatosan arra törekedtek, hogy politikai céljaikat lehetőleg a helyi kommunistákon keresztül ériék el. Ez azonban nem zavarta őket olyan „ügynökhálózat” kiépítésében, amely nem csupán a kommunistáktól volt független, de sokszor maguk a kommunisták is „célszemélyekké” váltak. Sajnálatos módon e dokumentumok másoltatását nem, csupán jegyzetelését engedélyezték, a kétoldalú kapcsolatok történetét feldolgozó majdani monográfia, illetve tanulmány megírásához azonban így is lényeges adalékokkal szolgáltak.

Az Orosz Föderáció Külügyminisztériumában található (és a kutatók számára is hozzáférhető) magyar vonatkozású anyagok kétségkívül legértékesebb és legérdekesebb részét a budapesti szovjet nagykövetség jelentései és elemzései képezik. Az Orosz Tudományos Akadémia Balkanisztikai és Szlavisztikai Intézete munkatársainak köszönhetően, akik az elmúlt évek során négy vaskos dokumentumkötetben kiadták a Kelet-Európára vonatkozó legfontosabb külügyi és pártiratokat, az 1944 és 1953 közötti időszakból a magyar–szovjet kapcsolatokra vonatkozóan számos diplomáciai irat vált ismertté. A kötet szerkesztői a dokumentumokhoz fűzött kommentárokból pontos levéltári jelzetek feltüntetésével további dokumentumokra is hivatkoztak, ezeket azonban nem bocsátották rendelkezésemre, mint ahogyan a kötetekben közölt dokumentumokat is hiába szerettem volna eredetiben megnézni (abban a reményben, hogy a dossziék tartalmazzanak még magyar vonatkozású, nem publikált iratokat.)

Eddig ismeretlen dokumentumokra bukkantam viszont részben a szovjet külügyminisztérium ún. magyar referatúrájának iratai között, részben a Zorin- és Gromiko-titkárság iratanyagában, főleg a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatokat illetően. A szovjet külügyi vezetés időről időre áttekintette, hogyan áll a két ország által kötött egyezmények teljesítése magyar részről és erről elemzéseket készített. A magyar gazdaság állapotáról ettől függetlenül is számos elemzés és értékelés készült (általában negyedévenként–félévenként, de voltak éves összefoglalók is), amelyek meglepően reális képet festettek a magyar gazdaság korabeli állapotáról. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen amint az a budapesti szovjet nagykövetség ideiglenes ügyvivőjének a szovjet külügyminiszterhez írt 1952. augusztus 5-i leveléből is kiderül, a Központi Statisztikai Hivatal rendszeresen megküldte a nagykövetségnek a havi, negyedéves és fél éves titkos gazdasági adatgyűjteményt, amelyből egy példányt a követség a szovjet külügyminisztériumnak továbbított. Ennek fényében nem meglepő, hogy amikor a Nagy Imre-kormány 1953 novemberében 200 millió rubeles hitelért fordult a Szovjetunióhoz, a kért összegnek csupán a felét kapta meg, mivel a nagykövetség és a szovjet külügyminisztérium illetékes osztályának munkatársainak számítása szerint az ország nemzetközi kötelezettségei fedezésére elegendő volt 100 millió rubel is.

A budapesti szovjet nagykövetség elemző–értékelő dokumentumai az 1950-es évtől szaporodtak meg, ami azzal magyarázható, hogy a szovjet külügyi vezetés elégedetlen volt a nagykövetség elemző munkájával és arra utasította a Magyaror-

szágon szolgálatot teljesítő diplomatákat, hogy rendszeresebben készítsenek elemzéseket a magyar belpolitikai és gazdasági helyzetről, és időben jelentsenek a fontosabb eseményekről.

A szovjet külügyminiszter-helyettesek irataiból ugyan továbbra is nagyon kevés igazán fontos dokumentumhoz juthat hozzá a magyar kutató, az azonban ezekből a dokumentumokból is kitűnik, hogy a budapesti szovjet nagykövetségtől a külügyminisztériumba érkező különböző jellegű diplomáciai iratok „kiértékelése” és azokban felvetett kérdéseket illető döntés előkészítése ezen a szinten történt. A későbbi kutatás során lehetőség szerint elsősorban a külügyminiszter-helyettesek (Dekanozov, Zorin, Visinszkij, Gromiko), illetve Molotov külügyminiszter magyar vonatkozású iratainak feltárására kellene helyezni a hangsúlyt.

Jóval több magyar vonatkozású dokumentumhoz jutottam hozzá a Sztálin halálát követő időszakból. Míg 1949-től Sztálin haláláig a magyar–szovjet politikai kapcsolatok meghatározó része olyannyira Sztálin és Rákosi személyes kontaktusán keresztül valósult meg, hogy tanácskozásaikról és megállapodásaikról a szovjet politikai és ideológiai ellenőrzést hivatalból ellátni köteles budapesti szovjet nagykövetnek sem volt minden esetben tudomása, a helyzet lényegesen megváltozott az 1953 márciusát követő időszakban. A „külső birodalomban” tapasztalható válság-fenyegetettség a tábor országaival való kapcsolatok jellegének megváltoztatására ösztönözte az új szovjet vezetést. 1953 júniusa után a budapesti szovjet nagykövetség korábban sem csekély szerepe még inkább felértékelődött. A szovjet nagykövet Budapesten nem csupán országát képviselte, hanem – mivel lényegében az állami és pártkapcsolatok még ekkor sem váltak el egymástól – az SZKP-t is, és a magyarok tudatában voltak annak, hogy „üzeneteik” ezen a csatornán biztosan célba érnek. A szovjet külügyi apparátus figyelmét azonban nem kerülték el azok a jelentések sem, amelyeket a követség alacsonyabb rangú diplomatái készítettek és azok a különböző rendszerességgel készülő összefoglalók sem, amelyek a társadalmi–gazdasági élet egy-egy területét fogták át. A továbbra is Magyarországon dolgozó szovjet tanácsadók jelentéseinek egy része szintén a nagykövetségen keresztül jutott Moszkvába.

A Külügyminisztérium magyar referatúrájának dokumentumai közül a budapesti szovjet nagykövetek magyar vezetőkkel folytatott beszélgetéseiről készített feljegyzéseit külön is meg kell említeni. 1949. július 9-én a budapesti szovjet nagykövet – annak érdekében, hogy a Szovjetunió befolyása az állami, gazdasági és kulturális élet területén minél jobban érvényesüljön és a „magyar–szovjet barátság” erősödjön – azt az utasítást kapta a moszkvai külügyminisztériumból, hogy tartson személyes kapcsolatot a magyar kormány tagjaival és a jelentős politikai és társadalmi személyiségekkel, különösen az MDP vezetőivel. Jevgenyij Kiszeljov nagykövetnek Sztálin halála előtt Budapestről küldött jelentései közül mindössze néhány került elő, ez alapján nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, hogy ki volt a fő beszélgetőpartnere. A rendelkezésünkre álló dokumentumok főleg Gerő Ernővel és Rákosi Mátyással folytatott beszélgetéseit rögzítették, esetenként Farkas Mihállyal és Kovács Istvánnal való találkozásáról maradt fenn még néhány feljegyzés.

A budapesti szovjet nagyköveteknek az 1953 és 1956 közötti időszakból rendelkezésünkre álló jelentései is hiányosak, de a helyenként nyilvánvaló hézagok

ellenére olyan összefüggő dokumentum-együttest alkotnak, amely nem csupán a szovjet diplomácia kulisszatitkaiba enged bepillantást, de egyes esetekben – természetesen a szovjet nagykövetekkel beszélgetést folytató magyar párt- és állami vezetők egyéni „hangszerelésében” – olyan kiegészítő információkkal is szolgál a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületei üléseinek lefolyásáról, amelyeket a szó szerinti jegyzőkönyvek hiányában eddig nem ismertünk, és amelyek a Sztálin halála és az 1956. októberi forradalom közötti időszak számos eseményét más megvilágításba helyezik. Emellett jószerivel ez az egyetlen olyan forrásegyüttes, amely a fontos döntéseket megelőző háttértárgyalásokhoz is új adalékokkal szolgál. Jelentőségét és egyediségét mégis elsősorban az biztosítja, hogy a vezető magyar politikusok gondolkodásmódjáról ad – máshonnan meg nem ismerhető – szemléletes képet. Az MDP vezetésének tagjai a hatalomért folyó politikai játszmákban mindig is igyekeztek kijátszani a „szovjet kártyát”. A diplomatákkal folytatott beszélgetéseik során elsősorban „üzenni” akartak, és eközben teljes őszinteséggel és nyíltsággal beszéltek a szovjet nagykövetek előtt, abban a tudatban mondták el legtitkosabb gondolatukat, hogy a közölteket a beszélgetőpartner bizalmasan és diszkréten kezeli, az elhangzottak nem jutnak vissza politikustársaik fülébe. (A szovjet nagykövetnek a magyar vezetőkkel folytatott beszélgetéseiről készített 1953–1956-os feljegyzéseit 2002-ben adtam közre. *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról. Kiszelyov és Andropov titkos jelentései*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2002.)

A fentebb ismertetettekhez hasonló típusú iratokat kaptam az 1957 és 1964 közötti időszakból is. Míg azonban 1953 és 1956 között a szovjet nagykövet magyar partnerei ezt az információs csatornát használták fel a belpolitikai és párton belüli küzdelem számukra kedvező végkimenetelének biztosítása érdekében, némileg eltérő a tematikája az 1956 után keletkezett iratoknak. A szovjet vezetés rendszeres tájékoztatása nem szűnt meg, de Kádár János elődeitől eltérően a kezdeti időszakban a szovjet nagykövettel folytatott beszélgetéséről az MSZMP PB-t is rendre tájékoztatta. A nagykövettel folytatott beszélgetései során tájékoztatást adott a párt- és állami vezetés egyes tervezett intézkedéseiről, sokkal kevésbé érintette viszont a párt belső ügyeit. A beszélgetésekről készített feljegyzések szerint a megbeszélések során nagyobb hangsúllyal szerepeltek a különböző külpolitikai kérdések, illetve a tervezett lépések egyeztetése. Mindazonáltal Kádár magyar politikustársai továbbra is előszeretettel intrikáltak politikai ellenfeleik ellen, és most is akadtak szép számmal jelentők, akik a párt belharcairól informálták a szovjet nagyköveten keresztül az SZKP vezetését.

Az 1956–1964 közötti időszakból rendelkezésünkre álló iratok többségét a budapesti szovjet nagykövetek magyar politikusokkal folytatott beszélgetéseiről készített feljegyzések teszik ki, de találhatók közöttük a követség, illetve a szovjet külügyminisztérium által készített összefoglalók és elemzések a magyar belpolitikáról és a gazdasági helyzetről, Magyarország és egyes államok kétoldalú kapcsolatairól stb. Továbbra is hiányoznak, illetve nagyon csekély számban állnak rendelkezésre (leginkább csak 1957-ből és 1958-ból) a nagyköveteknek egy-egy konkrét ügyben küldött utasítások vagy a tevékenységük kereteit kijelölő direktívák, a Magyarországgal kapcsolatos szovjet párt- és kormányzati döntések, illetve a „csúcstalálkozókról” készített szovjet feljegyzések.

A rendelkezésünkre álló dokumentumok időbeli megoszlása sem egyenletes. Míg a szovjet nagykövetek magyar politikusokkal történt találkozóiról 1957–1958-ból csak kis számban kerültek elő feljegyzések (1961-ből és 1962-ből pedig például egyetlen feljegyzés sincs Kádár Jánossal folytatott beszélgetésről), addig 1963–1964-ből az ilyen típusú dokumentumok szinte hiánytalanul fellelhetők. Alig áll rendelkezésünkre viszont összefoglaló és értékelő jellegű anyag ebből az időszakból. Sajnálatos módon a nagykövetség alacsonyabb rangú diplomatáinak a különböző párt- és állami funkcionáriusokkal, illetve a társadalmi és kulturális élet képviselőivel való találkozásairól készített feljegyzései a kutatók számára nem hozzáférhetőek, pedig az általuk közvetített információk ugyancsak beépültek a szovjet külügyminisztérium elemző anyagaiba.

Az elemző anyagok (ún. *szpravkák*) közül azok a legérdekesebbek, amelyek a magyar belpolitikai helyzet alakulásával foglalkoznak. Ilyenek azonban jőszerűen csak 1957-ből állnak rendelkezésre. A magyar belpolitikai helyzetet taglaló feljegyzésekben azok a dokumentumok vannak többségben, amelyek csupán az események leírására szorítkoznak. Vonatkozik ez mind az MSZMP tevékenységét, mint általában az ország belpolitikai helyzetét érintő anyagokra. Ezen iratok között azonban találtam két olyan dokumentumot, egyet 1957. februári és egy másikat 1957. novemberi keltezéssel, amely értékelő részeket is tartalmaz. Az előbbi a magyar párt- és kormánydelegáció moszkvai tárgyalásaihoz szolgált háttéranyagul, az utóbbi a szovjet nagykövet ún. „politikai levél” formájában megírt elemzése.

Az 1956 után keletkezett diplomáciai iratokban több helyütt említés történik arról, hogy a szovjet nagykövetség kötelező jelentéseiben külön figyelmet kellett szentelni annak, hogy az 1956. október 30-i szovjet kormánynyilatkozat elvei miként valósulnak meg a gyakorlatban. 1958. január végén kelt az a több mint 30 oldalas dokumentum, amelyben Jevgenyij Gromov budapesti szovjet nagykövet áttekintette a magyar–szovjet kapcsolatok alakulását a kormánynyilatkozat tükrében. A helyenként önkritikus elemeket is tartalmazó dokumentum főleg gazdasági anomáliákat emlegetett a két ország viszonyát terhelő problémák között: a kereskedelmi megállapodások nem teljesítése, rossz minőségű szovjet áruk szállítása, az export–import szállításokat bonyolító szovjet dunai hajózási társaság törvénytelen működése Magyarországon, a feldolgozásra a Szovjetunióba szállított magyar uránérc árának rendezetlensége, de említést történt a szovjet hadsereg magyarországi tartózkodásával összefüggő problémákról és a konzuli kapcsolatokban előforduló hiányosságokról is. Legközelebb 1960 novemberében készült hasonló elemzés a két ország közötti kapcsolatokat illetően, amely arra a megállapításra jutott, hogy mindkét fél tiszteletben tartja a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozatában foglalt elveket, de az 1958-as külügyi dokumentumban felsorolt problémák némelyikének megoldására (pl. a szovjet árucikkek minőségi problémái, szállítási határidők be nem tartása) az önkritikus megközelítés ellenére nem került sor, és azok mint még megoldásra való kérdések ekkor (sőt az 1962-ben készült, a kétoldalú kapcsolatok alakulását áttekintő elemzésben is) újra előkerültek.

A magyar belpolitikai helyzetre vonatkozó dokumentumoknál valamivel gazdagabb forrásanyag áll rendelkezésre a magyar külkapcsolatokra vonatkozóan. Magyarország más országokkal való viszonyáról heti rendszerességgel készültek

rövid jelentések („kritikus időszakban”, mint például a Nagy Imre-per és a volt miniszterelnök kivégzése idején még ennél is gyakrabban, három–négy naponként), amelyek néhány sorban ország-csoportonként, illetve országonként tekintették át, és foglalták össze Magyarország és az adott reláció viszonylatában az előző jelentés leadása óta történt fontosabb eseményeket. Külön jelentések készültek a „magyar kérdésnek” ENSZ-beli megvitatásával és az úgynevezett ötös bizottság munkájával kapcsolatban. Az összefoglalók készítői maguk is hangsúlyozták, hogy információkat magyar kollégáiktól szereztek, ami megerősíti azt a feltételezést, hogy a külföldön szolgáló magyar diplomaták rendszeresen konzultáltak szovjet partnereikkel szinte minden fontosabb kérdésben.

Készültek olyan diplomáciai elemzések is, amelyek Magyarország és egy másik állam kapcsolatainak alakulását tekintették át egy bizonyos időszakban. A szovjet nagykövetség, illetve a szovjet külügyminisztérium illetékes osztályának munkatársai által készített 10–15 oldalas összefoglalók Magyarországnak azokkal az országokkal való viszonyát vizsgálták, ahol a kétoldalú kapcsolatok véleményük szerint nem volt problémamentes. Az 1956–1964 közötti időszakban ilyen elemzések készültek magyar–román, magyar–jugoszláv, magyar–lengyel, magyar–osztrák és magyar–amerikai viszonylatban. A dokumentumok többsége csak a kapcsolatok alakulásának történetét és a vitás kérdéseket írja le, általában nem tartalmaz szovjet állásfoglalást vagy értékelést. Akadnak azonban (kis számban) olyanok is, amelyek értékelő–kritikai részt is tartalmaznak, és esetleg javaslatokat fogalmaznak meg a szovjet külügyi vezetés számára.

A magyar gazdaság helyzetéről többkötetnyi, rendkívül hosszú (általában ötven–hatvan, de esetenként száz oldalnál is nagyobb terjedelmű, különböző statisztikai adatokat és táblázatokat is tartalmazó) és a gazdaság valamennyi ágát átfogó, alapos elemzések készültek. Ezekből az látszik, hogy a szovjet nagykövetség a korábbi gyakorlatnak megfelelően hozzájutott a magyar gazdaság állapotát tükröző valamennyi fontos titkos dokumentumhoz. A külkapcsolatokat elemző iratokhoz hasonlóan azonban nagyon kevés közöttük az olyan dokumentum, amely a leíráson kívül kritikai észrevételeket is tartalmaz, illetve amely a szovjet álláspont kialakításához konkrét javaslattal szolgál.

A Budapesten működő szovjet kereskedelmi kirendeltség vezető munkatársai, illetve a nagykövetség gazdasági tanácsosa ugyancsak készítettek feljegyzéseket a magyar gazdaságpolitikusokkal, gazdasági miniszterekkel folytatott beszélgetéseikről, és készültek elemzések a magyar külkereskedelemről és Magyarország külgazdasági kapcsolatairól is. (Ezek a dokumentumok szintén megtalálhatók a Külügyminisztérium Levéltárában.) E megbeszélések során a partnerek a két ország gazdasági kapcsolataiban jelentkező problémákat határozottabban és konkrétan vetették fel, mint a szovjet nagykövet és partnerei, ezért több adalékkal szolgálnak a szovjet gazdasági vezetés véleményének megismeréséhez is. A magyar beszélgetőpartnerek esetenként ilyen megbeszéléseken próbálták „szondázni” a szovjet fél álláspontját a magasabb szintű tárgyalásokon napirendre kerülő kérdésekben.

Információkkal szolgáltak a magyarországi helyzetről a moszkvai magyar nagykövetek is. Beszélgetőpartnereik a szovjet külügyminisztérium 5. Európai Osztályának vezetői, illetve munkatársai voltak, a közöttük lezajlott beszélgetések-

ről azonban egyelőre még csak nagyon kevés (jobbára az 1957-es és az 1959-es évből, illetve 1961-ből származó) feljegyzés áll rendelkezésünkre. Ezekből a dokumentumokból az tűnik ki, hogy a találkozók kezdeményezője Boldoczki János magyar nagykövet volt, és látogatásai alkalmával nem csupán az otthonról kapott utasításoknak megfelelően, „hivatalból” járt el, de maga is értékelte a magyarországi helyzetet. A magyar párt gyakorlatában nem volt ritkaság, hogy a szocialista országokban diplomáciai szolgálatot teljesítő követeket a pártkongresszusra vagy a fontosabb KB-ülésekre hazahívták, és megbízták a fogadó ország párt- és állami vezetésének tájékoztatásával. Boldoczki esetében sem zárható ki, hogy amikor budapesti útjairól visszaérkezett a szovjet fővárosba, az MSZMP KB felkérésére számolt be tapasztalatairól. A feltevés ellen szól viszont egyrészt az, hogy a legfontosabb belpolitikai kérdésekről és tervezett külpolitikai lépésekről a magyar párt- és állami vezetés tagjai rendszeresen tájékoztatták a budapesti szovjet nagykövetségen keresztül a szovjet vezetést, másrészt az a tény, hogy az általa adott helyzetértékelés némileg eltért a magyar partnerek által a budapesti szovjet nagykövetnek adott elemzéstől. Boldoczki nagyköveti tevékenységével a magyar külügyi és politikai vezetés elégedetlen volt, ezért visszahívása gyakorlatilag 1956 végétől napirenden volt. Abban, hogy erre végül csak 1960 májusában került sor, valószínűleg szerepet játszott a szovjet külügyi vezetés róla alkotott és a magyarok előtt is többször hangsúlyozott kedvező véleménye.

A kétoldalú politikai és gazdasági kapcsolatokra vonatkozó iratok mellett kis számban előkerültek már a kulturális kapcsolatokat, illetve a Szovjetunió magyarországi propagandáját érintő dokumentumok is. Az 1950–1960-as évek fordulóján keletkezett, kulturális kérdésekkel foglalkozó szovjet külügyi dokumentumok azért különösen érdekesek, mert az 1956-os forradalom leverését követően a szovjet vezetés nagyon nagy hangsúlyt helyezett az állítólagos „ideológiai zűrzavar” leküzdésére a Szovjetunió népszerűsítésével és a szovjet kultúra képviselőinek magyarországi látogatásával. Ebben az irodalom mellett a szovjet filmek magyarországi bemutatásának és terjesztésének szántak nagy szerepet.

Az Orosz Föderáció Külügyminisztériumának levéltárában a korábban titkos minősítésű iratok nagyobb részét 1964-ig kutathatóvá tették, ezért mindenképpen érdemes további kutató- és feltáró munkát végezni, elsősorban a magyar referátúra, illetve a külügyminiszter, valamint a Külügyminisztérium Magyarországgal foglalkozó 5. Európai Osztályát felügyelő külügyminiszter-helyettesek iratanyagában.

Az *Orosz Állami Politika- és Társadalomtörténeti Levéltárban* (RGASZPI) két témában folytattam kutatást. Egyrészt Gerő Ernő készülő biográfiájához próbáltam további anyagokat gyűjteni, másrészt az 1945 és 1953 közötti évek magyar–szovjet kapcsolatára (elsősorban a pártközi kapcsolatokra) vonatkozóan igyekeztem új iratokat feltárni.

A Kommunista Internacionálé rendelkezésemre bocsátott iratanyagában találtam is újabb dokumentumokat Gerő Ernő tevékenységéhez. Ezekből az derül ki, hogy a közvélekedéssel ellentétben igyekezett latba vetni befolyását és a Komintern tényleges vezetőjének tekinthető Manuilszkijjal való jó kapcsolatát annak érdekében, hogy a repressziót szenvedett magyar emigránsokat mentse. Erre különösen akkor volt lehetősége, amikor nem csupán Manuilszkij politikai referense

volt, de ezzel egyidejűleg ellátta a magyar párt hivatalos képviselőjét is a Kommunista Internacionálénál, és e funkciójából adódóan az egyes ügyekben hivatalosan is kikérték a véleményét.

Az 1945 utáni időszakra vonatkozóan magyar vonatkozású dokumentumok elsősorban az SZKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya, illetve Külügyi Osztálya, valamint Külpolitikai Bizottsága és a kommunista pártokkal való kapcsolattartásért felelős részleg iratanyagában, a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) fondjában, valamint Molotov külügyminiszter és Vorošilov marsall itt őrzött személyi fondjában találhatók.

A Komintern feloszlatása után, 1943. június 13-án határozat született az SZK(b)P KB nemzetközi információs osztályának felállításáról, az osztály azonban csak 1944 júliusában kezdte meg tényleges működését. Alapvető feladatai közé tartozott a Szovjetunióból sugárzott illegális külföldi rádióadások propagandájának és ellenpropagandájának irányítása; a megszállt és a Szovjetunió ellen harcoló országok Szovjetunióban élő antifasiszta személyiségeivel és szervezeteivel történő kapcsolattartás és együttműködés; az SZK(b)P KB tájékoztatása a külföldi közéleti személyiségek és antifasiszta szervezetek fasizmus elleni harcáról és az egyes országok politikai helyzetéről; a külföldi káderek Szovjetunióban és külföldön történő munkavégzésre történő előkészítésének irányítása és ellenőrzése. Az osztály területi elv szerint hét részlegre osztódott (Magyarország a közép-európai részleghez tartozott Németországgal, Ausztriával, Svájjal és Hollandiával együtt), és rendelkezett információs, káder szektorral, titkársággal és rejtjelező részleggel is. Az osztály az SZK(b)P Politikai Bizottsága döntésének megfelelően 1945 végén Külpolitikai Osztállyá, majd 1948 decemberében Külföldi Kapcsolatok Osztályává alakult át.

A Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya és a Külügyi Osztály irataiban mindekelőtt az SZK(b)P és a Magyar Kommunista Párt közötti kapcsolatokra vonatkozóan találhatók iratok. Az egyes országok és a Szovjetunió kapcsolatrendszerében a „pártvonal” 1945 után is jelentős szerepet játszott. Az 1945 utáni magyar–szovjet kapcsolatrendszerben a többi kelet-európai országhoz hasonlóan a pártkapcsolatok különböző formái léteztek: magyar pártképviselő működött Moszkvában, futár útján többé–kevésbé rendszeres volt a levelezés (elsősorban Rákosi és az SZK(b)P KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának vezetője között), és a magyar kommunisták időnként személyesen is tájékoztatást adtak a magyarországi politikai folyamatokról. Az ezen a csatornán keresztül érkező jelentések ide, a különböző névvel működő külügyi osztályra futottak be. Az eddig ismert dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy ebben az időszakban a két párt közötti kapcsolatok a szovjet pártvezetés számára elsősorban a magyarországi viszonyokról történő információszerzést szolgálták.

A nemzetközi információs osztály magyar vonatkozású iratait az elmúlt években sikerült szinte teljes egészében feltárni. A kutatás befejezését azonban akadályozza, hogy az irategyűttest a múlt évben ismét titkosították. A magyar levéltári gyakorlattól merőben eltérő és érthetetlen eljárás reményeink szerint azonban csak átmeneti lesz, és egy idő múlva ismét lehetővé válik a kutatás. (Ugyanezt az eljárást követték a levéltárban a külpolitikai bizottság, illetve a külföldi kommunista pártokkal való kapcsolattartásért felelős részleg anyagai esetében is. Bizonyos

dokumentum együtteseket annak ellenére újra elzárnak a kutatás elől, hogy azokat több tudományos munkában idézik, sőt esetenként egyes dokumentumokat már közreadtak.)

Vorosilov személyi fondjában Magyarországra vonatkozó érdemi anyagot nem sikerült fellelni, Molotov személyi fondjának külpolitikai kérdésekkel foglalkozó egységei pedig a kutatók számára egyelőre teljességgel hozzáférhetetlenek. Mivel az anyagról készült – egyébként elég részletes – iratjegyzékből is kiemelték a külpolitikára vonatkozó részeket, nem tudjuk milyen típusú iratokat kereshetnénk itt. (Az orosz történészek által összeállított, már említett dokumentumgyűjteményekben nem közölt, de idézett vagy hivatkozott dokumentumok azt mutatják, hogy Magyarországra vonatkozóan értékes, eddig ismeretlen dokumentumok találhatóak ebben az irategyüttesben, így amint az anyag kutathatóvá válik, érdemes abban alapos feltáró munkát végezni.)

Találtam viszont újabb apró adalékokat a kétoldalú kapcsolatokra vonatkozóan Litvinov és Malenkov itt őrzött személyi anyagában. Különösen az utóbbi érdekes, nem is annyira a magyar–szovjet, mint az 1950-es évek magyar–román viszonya szempontjából. Az a szovjet nagyköveti jelentésekből is nyilvánvaló volt, hogy a Magyarország és Románia közötti kapcsolatok nem voltak felhőtlenek, elsősorban a gazdasági kérdések rendezetlensége miatt, de a viszony elhidegülésében szerepet játszott a Nagy Imre névvel fémjelzett „új szakasz” politikájával szemben a románok részéről megnyilvánuló bizalmatlanság is. Gheorghiu-Dej a magyar–román kapcsolatokat terhelő kérdéseket már 1954. január 26-án, tehát jóval azt megelőzően felvetette Moszkvában egy Malenkovval folytatott beszélgetése során, mielőtt Nagy Imre 1954 őszén levélben javasolta volna Dejnek a megoldatlan kérdések rendezését.

A levéltárban átnéztem az SZK(b)P KB Agitációs- és Propaganda Osztályának iratait is, ahol elsősorban a szovjet hadsereg és a Szovjetunió Magyarország felé irányuló propaganda tevékenységére vonatkozóan találtam érdekes anyagokat. Ezek a dokumentumok azért is külön említésre méltóak, mert jól mutatják a szovjet ideológiai behatolás folyamatát. A Vörös Hadsereg előrenyomulásával párhuzamosan készültek a különböző propaganda-tervek, illetve jelentések ezen propagandának a megszállt ország lakosságára gyakorolt hatásáról. Ez a téma eddig a magyar–szovjet kapcsolatok történetének kevésbé kutatott részéhez tartozott.

Rendelkezésemre bocsátották Nyikita Hruscsov magnóra mondott visszaemlékezésének lejegyzett szövegét, amelyet fia bocsátott két évvel korábban a levéltár rendelkezésére. Ebben az iratanyagban elsősorban az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatban találhatók információk, ezek egy része azonban már megjelent a Voproszi Isztorii c. folyóiratban, illetve önálló kötetben is.

Az *Orosz Állami Legújabbkori Történeti Levéltárban* az SZKP Központi Bizottsága külügyi iratanyagában végeztem kutatást az 1953 és 1957 közötti időszakra vonatkozóan. Az 1956-ban keletkezett dokumentumok többségét orosz történészek „A Szovjetunió és az 1956-os magyar válság” címmel orosz nyelven megjelent dokumentumkötetben már közreadták. Az 1956 előtti időszakból különösen az 1954. és 1955. évi iratanyagban bukkantam magyar vonatkozású dokumentumokra. Ezek részben a szovjet nagykövetek beszélgetéseiről készült feljegyzések voltak. Egy részük ugyan a Külügyminisztérium Levéltárában is megtalálható volt,

többségük azonban ott vagy nem volt fellelhető vagy nem bocsátották a kutatás rendelkezésére. Az iratok másik csoportját a nagykövetség munkatársainak, illetve a Magyarországon dolgozó szovjet tanácsadóknak a magyarországi helyzetről készített elemzései tették ki. Ezek érdekessége az, hogy annak ellenére, hogy a szovjet vezetés egészen 1954 végéig egyértelműen támogatta Nagy Imre reformpolitikáját, ezekben az elemzésekben már jóval korábban megjelentek a kritikus elemek, különösen a gazdaságpolitikában végrehajtott intézkedések miatt.

Az 1956-os forradalmat követő időszakból ugyancsak előkerült néhány eddig ismeretlen dokumentum. Ezek többségét szintén a szovjet nagykövet és a követ-ség diplomatáinak az SZKP vezetése számára készített (vagy oda is eljuttatott) feljegyzései alkotják, és jól kiegészítik a Külügyi Levéltár magyar referatúrájának anyagát. Itt találtam meg a kelet-német delegáció és a magyar kormány 1956. november 20-i tárgyalásainak iratait, amelyet a német tárgyalóküldöttség készített és küldött el Moszkvának. A megbeszélésekről Magyarországon eddig nem került elő dokumentum, mindössze a látogatás időpontját ismertük, ezért különösen érdekes. Az iratból az derül ki, hogy nem csupán a december elején Budapesten tárgyaló szovjet pártmegbízottak próbálták meggyőzni Kádárt az 1956 októberi események jellegéről alkotott véleménye megváltoztatására, de a NSZEP küldöttsége részéről is erős nyomás nehezedett a magyar pártra Nagy Imre-vonalának elítélését illetően. Ezek a dokumentumok új adalékokkal szolgálnak az MSZMP KB 1956. december 5-i, az októberi események négy fő okáról hozott határozata létrejöttének történetéhez is.

Magyar vonatkozású iratok elszórtan találhatóak az SZKP KB Kulturális- és Ideológiai Osztályának (fond 5. opisz 36.) iratanyagában is. Az osztály 1955 szeptember végén alakult meg a korábbi Tudományos és Kulturális Osztály helyett és az 1960-as évek közepéig működött ebben a formájában. Kutatásaim során sikerült teljes egészében átnézni az osztály már kutathatóvá vált iratanyagát 1965-ig. A magyar vonatkozású dokumentumok többsége a magyar irodalommal, illetve a magyar írókkal és az Írószövetségen belüli helyzettel foglalkozott. Az itt található dokumentumok közül külön említésre méltó az, a budapesti szovjet nagykövetség titkára által 1955 novemberében készített több mint 20 oldalas elemzés, amely a magyar irodalom helyzetével és a magyar írók közötti politikai hangulattal foglalkozik. A dokumentumból nemcsak az tűnik ki, hogy a szovjet diplomaták állandó beszélgetőpartnerei és informátorai között ott voltak a kommunista írók is, hanem hogy a szovjet nagykövetség élénk figyelemmel kísérte a magyar irodalmi életben zajló vitákat, amelyeket különböző módon (pl. tekintélyes szovjet írók magyarországi utazásával) igyekeztek befolyásolni.

Az 1956 után keletkezett dokumentumok közül figyelmet érdemelnek az 1957 tavaszi „kulturális diplomáciára” vonatkozó iratok. Mivel a magyar írókat az 1956-os forradalom eszmei előkészítőinek tekintették, nem véletlen, hogy 1957 tavaszán a szovjet írószövetség több képviselője járt Magyarországon és folytatott beszélgetést magyar kollégáival. 1957 áprilisában a szovjet Irodalmi Újság tudósítója több mint egy hónapot töltött Magyarországon, és több jelentést küldött Veres Péterrel, Illyés Gyulával, illetve a kommunista írókkal folytatott beszélgetéseiről. Az ezekről a beszélgetésekről készített feljegyzéseket (esetenként javaslataikkal kiegészítve) rendszeresen elküldték az SZKP KB illetékes osztályára, illetve a

Szovjetunió külföldi kulturális kapcsolataival foglalkozó állami bizottsága vezetőjének.

Az itt található dokumentumok közül meg kell említeni még a szovjet kulturális miniszter és magyar partnerei (Kállai Gyula, Aczél György) beszélgetéseiről készült feljegyzéseket, amelyek a magyarországi kulturális életben és az ideológiai területen végrehajtott és tervezett intézkedésekről számolnak be, illetve a döntések meghozatalának körülményeihez szolgálnak adalékokkal.

A levéltárban az SZKP KB több osztályának anyagából is kerülhet elő még magyar vonatkozású anyag. Elsősorban az ún. Általános Osztály iratainak feltárására lenne szükség, de érdemes lenne feltáró munkát végezni az 1948 és 1956 között működött Agitációs és Propaganda Osztály, a különböző elnevezés alatt működött tudományos és kulturális osztályok, valamint a mezőgazdasági és tervezési-kereskedelmi osztály iratanyagában is.

Legutóbbi moszkvai kutatóutam alkalmával kutatást folytattam az *Orosz Tudományos Akadémia Levéltárában* is. A levéltár két szempontból tarthat érdeklődésre számot: egyrészt ebben a levéltárban található Varga Jenő közgazdász közel háromszáz dossziényi irathagyatéka, másrészt itt őrzik a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Közgazdasági Intézetének anyagait is, ahol 1956. október végi emigrációját követően többek között Gerő Ernő és Berei Andor is dolgozott. A Közgazdasági Intézet ún. népi demokratikus szekciójának iratait átnéztem, Varga Jenő irataiban azonban még csak most kezdődött el a kutatás.

A moszkvai levéltári kutatómunka az ismert kutatási nehézségek ellenére sem reménytelen, és a tapasztalat azt mutatja, hogy azok a kutatók, akik hosszabb ideje, rendszeresen végeznek kutatásokat az egyes levéltárakban, nehézségek árán, de hozzá tudnak jutni érdemi anyagokhoz is. Mivel a szovjet dokumentumok az 1945 utáni magyar történelem tanulmányozásához szinte nélkülözhetetlenek, az oroszországi levéltárakban folyó hungarikakutatást érdemes továbbra is kiemelt feladatként kezelni.